

Xoja Hayoti Va Xamsanavislik

*Hafiza Aslanova*¹

Annotatsiya: Maqolada Poshshoxoja hayoti va faoliyati hamda ijodi haqida soʻz yuritiladi. Ijodida naqshbandiylik tariqati gʻoyalari katta oʻrin tutgan ijodkorlardan biri XVI asrning birinchi yarmida yashab ijod etgan adib - Xojadir. Uning yoshlik yillari Husayn Boyqaro salatanatining tobora inqirozga yuz tuta boshlagan davriga toʻgʻri keladi. Tarixdan maʼlumki, Badiuzzamon Mirzoning oʻgʻli qatl etilgandan soʻng (Moʻmin Mirzo, 1497-yilda) ota-oʻgʻil, aka-ukalar oʻrtasidagi adovat yanada kuchayadi. Badiuzzamon Mirzo va uning tarafdorlari boʻlgan temuriy shahzodalar otalariga qarshi qilich qayrab jangga oʻtlanadilar. Bu davrda, yaʼni 1496-yildan Podshshoxoja rasmiy lavozimlarda faoliyat koʻrsata boshlaydi. U Niso va Obivard hokimi Kepak Mirzo (Muhammad Muhsin Mirzo) tomonidan vaqf mulki hisob-kitoblarini yurgʻizuvchi-sadrlik lavozimiga tayinlanadi. Qolaversa, Xojaning xamsanavislikka harakati haqida alohida toʻxtalib oʻtilgan.

Kalit soʻzlar: obraz, tariqat, tasavvuf, ijod, inson, borliq, dunyo, janr, hikoya, rivoyat, afsona.

Poshshoxoja Xurosonning Niso viloyatida zamonasining yetuk ziyolilaridan boʻlgan, turkiy va fors-tojik tillarida dilbar sheʼrlar yozgan, shu bilan birga nasr namunalarini ijod etgan Abdulvahobxoja binni Sulaymonxoja oilasida dunyoga keladi. Manbalarda maʼlumot berilishicha, u shajarai turk mashoyixlaridan Zangi Otaga, undan esa Ahmad Yassaviyning ustozlari Arslonbobga borib taqalgan. Abdulvahobxoja Bugʻraxonning qizi Anvar onaga uylangan va Niso viloyatida istiqomat qilgan. Uning “Orif” taxallusi bilan ijod qilganligi, ilohiy va irfoniy ilmlardan yaxshi xabardor boʻlganligidan dalolat beradi.

Oiladagi muhit Poshshoxojani ilmga harakatini juda erta uygʻotishiga sabab boʻladi. Maʼlumotlarga koʻra, u dastlab otasi qoʻlida, soʻngra Niso va Marv madrasalarida toʻla tahsil oladi. Oʻqimishli va fozil kishilar oilasida tugʻilib tarbiya olgan Podshshoxoja adabiyot bilan birga fiqh (islom qonunshunosligi), riyoziyot (matematika) va handasa (geometriya)ni puxta oʻrganadi. Podshshoxojaning bu muhim vazifaning necha yil davomida ado etib kelgani haqida maʼlumotlarga ega emasmiz. Ammo tarixiy voqealarga tayanib shuni aytish mumkinki, yosh shoir bu faoliyatni uzoq yillar davom ettirgan emas. Shayboniyxon 1507-yilda Hirotni oʻz tasarrufiga olgach, Kepak Mirzo hamda Abdumuhsin Mirzo Mashʼhad yaqinidagi mavzelardan biriga Shayboniyxonning oʻgʻli Temur Sulton va Ubaydulloh tomonidan asir olinib, qatl etiladi. Shuningdek, bu ikki shahzodaning yaqinlari ham shu davrda yo asir olindi yo oʻldirib yuborilgan. Xoja 1500-yildan temuriylarga xizmat qilishni toʻxtatgan koʻrinadi. 1508-yilning aprel oyida Shayboniyxon Movarounnahrqa qaytayotib, Nisoda toʻxtaydilar va Hirotdan Muhammad Solihni chaqirtirib, uni viloyatning hokimi etib tayinlaydi. Bu davrda Podshshoxoja yetuk shoir va adib sifatida ancha tanilgan edi. Shayboniyxon uning Durun nohiyasining hokimligini ishonib topshiradi. 1508-1510 yillarda adib valiahd Temur Sultonga bagʻishlangan “Miftohul-adl” nomli asarini yozadi.

1510-yilda Muhammad Shayboniyxon Hirotni Ismoil Safaviy qoʻshinlariga jangsiz topshirib mustahkam istehkom sifatida Marvga chekinadi. U yaqin atrofidagi hokimlar, jumladan, Xojani oʻz oldiga chaqiradi. Shu yilning 10-dekabrida esa, u qurshovda qolib, fojiali oʻlim topadi. Ubaydullohning oʻz vaqtida yetib kelishi Xoja Shayboniyxonning boshqa ayonlarining oʻlimdan qutilib qolishiga sabab boʻladi.

Bu mudhish voqealardan keyin Xoja bir muddat Samarqandda, 1513-yilning oxiridan Buxoroga kelib yashay boshlaydi. 1514-yilgacha u Temur Sulton keyinroq, Kuchkinjixon xizmatida boʻladi. 1515-

¹ Samarqand davlat chet tillar instituti dotsenti, filologiya fanlari boʻyicha falsafa doktori

1516-yillardan e'tiboran esa, u Karmana hokimi Jonibek Sulton xizmatiga sadrlik lavozimida faoliyat ko'rsata boshlaydi. Jonibek Sulton Xojaning halol va pok insonligiga amin bo'ladi, unga sadrlikka qo'shib eshik og'aligi lavozimini ham beradi. Adibning bu davrdagi hayoti bir muncha osoyishta kechadi. Shu bois u Nizomiy Ganjaviyning "Panj ganj"ga javoban Jonibek Sultonga bag'ishlangan "Maqsad-ul-atvor" dostonini yozadi. Ma'lumotlarga ko'ra, shoir Karmanadagi siyosiy barqarorlikka ishonib Xamsa yozish fikrida ham bo'lgan. Biroq davlat ishlari, harbiy safarlar ijodkorning bu orzusini amalga oshirishga imkon bermagan.

1529-yilda Jonibek Sulton vafot etadi. Shu yilning yozida Ubaydulloxon Xojani sadrlikka ishga oladi. Kuzda esa, Hirotni qamal qiladi. Shahar aholisi bilan ikkala tomonning manfaatlarini ko'zlab sulh tuzishga erishgani uchun, Ubaydulloxon adibni shahar shayxulislomligi va Abdullo Ansoriy mozoriga shayxulligiga tayinlaydi. 1533- yilda Ubaydulloxon bosh xonlikni qabul qilgandan so'ng, Xoja Buxoroga kelib, sadri a'zmlik mansabiga ko'tariladi. 1534-yilda Ubaydulloxon Xurosonda navbatdagi zafarli yurishini amalga oshiradi. U Nishopurga kelganida, katta harbiy yig'in o'tkazadi. Mashvaratda 1526-yildan beri Balx viloyatini idora etayotgan Kistan Qaro ibn Jonibek ham ishtirok etadi. U otasi Jonibek Sulton huzurida ko'p yillar faoliyat ko'rsatib, davlatni idora etish borasida katta tajribaga ega bo'lgan Poshshoxojani Balxga yuborishni Ubaydulloxondan iltimos qiladi. Shundan so'ng, Xoja Balxda avval sadrlik, ko'p o'tmay shayxulislomlik vazifasini bajaradi. U bu shaharda o'ziga xos adabiy muhit yaratilishga harakat qiladi. U 1539-yil Kistan Qaro Odilga bag'ishlab "Gulzor" asarini yozadi. 1543-yilda Balx hokimi Kistan Qaro ruhiy kasallikka chalinganidan keyin, Xoja o'z vazifasidan kechib, ijod bilan mashg'ul bo'ladi. Adib 1566-yilda Buxoroda vafot etadi va Bahouddin Naqshband maqbarasining yoniga dafn qilinadi.

Ulug' mutafakkir adib va shoir Ibodullo Sayyid Poshshohxoja ibn Abdulvahobxoja o'zining muhim ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-talimiy mazmunda bitilgan kichik nasriy hikoyatlari bilan shuhrat qozongan yirik ijodkordir. Adibning hayoti va ijodiy faoliyati haqida uning o'z asarlari "Miftohul-adl" va "Gulzor" hamda XVI asr adabiy hayot oynasi bo'lgan Hasanxoja Nisoriyning "Muzakkirul ahbob" tazkirasida ma'lumotlar keltiriladi.

Kichik nasriy hikoyalardan tashkil topgan "Miftohul-adl" ("Adolat kaliti"), "Gulzor" singari asarlar hamda "Maqsad ul-atvor" nomli nasihat mazmunidagi doston ijod etgan bu ulug' so'z san'atkorining hayoti va ijodiy faoliyati asosan XX asrning birinchi yarmidan o'rganila boshlangan. Bu borada dastlabki izlanishlarni taniqli adabiyotshunos olim Abdurauf Fitrat boshlab bergan. Xojaning hayoti va ijodiy badiiyati haqida nomzodlik dissertatsiyasi yozgan olim Marg'uba Mirzaahmedova bu haqda quyidagi fikrlarni bayon etadi: "Fitrat tomonidan "Miftohul-adl" hikoyalarning nashr etilishi Xoja ijodini o'rganish va unga dastlabki qiziqish boshlanishidan darak beradi²".

Tadqiqotchi A.Fitrat, N.Mallayev, V.Zohidov, S.Qosimov singari adabiyotshunoslarning bu boradagi izlanishlarini ilmiy jihatdan tahlil qiladi. Fitrat "O'zbek adabiyoti namunalari" (Toshkent-Samarqand, 1928) majmuasida "Miftohul-adl"dan sakkizta hikoyaga e'tibor beradi. Lekin olim asar noma'lum qalamkash tomonidan ijod etilganini e'tirof etadi. Shuningdek, u "Miftohul-adl"ning yozilgan davrini XIV asr sifatida ko'rsatadi. Bu fikr keyingi yillarda nashr etilgan majmualarda, tobora taniqli olim E.Bertels tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda ham o'z hukmronligini saqlab qoladi. Adabiyotshunos V.Zohidov "Xoja va uning asarlari" haqidagi maqolalarida "Miftohul-adl" XVI asrning taniqli adibi Xoja tomonidan Shayboniyxonning o'g'li Muhammad Temur Sultonga bag'ishlab yozilganligini ma'lum qiladi. (Зоҳидов В. «Мифтохул-адл» ва «Гулзор хақида», "Ўзбек адабиёти тарихидан" (муаллифнинг мақолалар тўплами)-Тошкент, 1961). Shuningdek, olim S.G'aniyeva bilan hamkorlikda har ikkala asardan namunalari nashr ettiradi. (Пошшохожа, «Мифтохул-адл» ва «Гулзордан. Тошкент, 1962»). Adibning hayoti ijodiy faoliyatiga bag'ishlangan mavjud fikrlarga aniqlik kiritish adabiyotshunos A.Ibrohmimovning ilmiy izlanishlarida ham qo'zga tashlanadi. Tadqiqotchi "Xoja hayoti va ijodi haqida ba'zi ma'lumotlar" (Ўзбек тили ва адабиёти журнали, 1965-йил, 4-сон) nomi maqolasida Hasanxonxoja Nisoriy adibning o'g'li ekanligini keltirilgan asosli dalillar bilan isbotlaydi. Xojaning hayotiga doir birmuncha mufassalroq ma'lumotlar Ismoil

² Мирзааҳмедова М. Хожа.- Тошкент: Фан, 1975,5-б.

Bekjonning “Shoir va davlat arbobi” (Ўзбекистон адабиёти ва санъати, ҳафтаномаси, 1991-йил, 15-март) nomli maqolasida uchraydi.

Ulugʻ adib va shoir, zamonasining yirik davlat merosining oʻrganilishi tarixidan maʼlum boʻladiki bu borada adabiyotshunosligimiz oldida yechimini kutib turgan muammolar hali juda koʻp. Avvalo, adib asarlarini toʻla holda qayta nashr etish kechiktirib boʻlmaydigan vazifalardandir. Shuningdek, adibning ijodiy merosi yuqorida nomlari keltirilgan qator maqolalar va M. Mirzaahmedovanning risolasida ham adib hikoyalari davr mafkurasi nuqtai nazaridan tahlil jarayoniga keltirilganini unutmazlik lozim. Bulardan tashqari, ularga ilohiy-irfoniy mazmunda bitilgan hikoyalarni tahlil etishdan ochiq-oydin voz kechilganligi koʻrinib turadi.

Xojaning “Miftohul-adl” va “Gulzor” asarlari XI asrdan oʻziga xos anʼana tusini olgan pand-nasihat ruhida yozilgan badiyat namunalari turkumiga mansubdir. Turkiy yozma nazm namunalari bu hodisa-pandnoma asarlar yaratish anʼanalari ilk bor Yusuf Xos Xojibning “Qutadgʻu bilik” dostonida qahramonlarning oʻzaro suhbatiga tayanish uslubida oʻz ifodasini topgan. Ahmad Yugnakiy ayni yoʻnalishini muayyan voqealar tizimiga ega boʻlmagan “Hibbat ul-haqoyiq” dostonida hadislar asosida badiylashtiriladi. Alisher Navoiyning “Hayrat ul-abror” dostonida oʻquvchiga pand-nasihat berish maqolat va sheʼriy hikoyalar, “Lison ut-tayr”da esa, Hudhud hamda masnaviyga ishtirok etadigan boshqa qushlar tilidan soʻzlangan hikoya va masallar tarzida amalga oshirilgan. Xojaning kichik nasriy hikoyalardan tarkib topgan “Miftohul-adl” va “Gulzor” asarlari koʻproq fors-tojik adabiyotining taniqli namoyandalari Kaykovusning “Qobusnoma”, Shayx Saʼdiy Sheroziyning “Guliston”, “Boʻston”, turkiy mumtoz adabiyotining eng yirik vakili, ulugʻ mutafakkir adib Alisher Navoiyning “Mahbub ul-qulub” asarlariga oʻxshab ketadi. Saʼdi Sheroziyning “Guliston” asari XVI asr ijodkori Sayfi Saroyi tarafidan “Gulistoni bit turkiy” nomi bilan erkin ijodiy tarjima qilinishi uning musulmon mintaqa xalqlari orasida ancha shuhrat topganligidan dalolat beradi. Bunday kichik nasriy hikoyalar ijod etish anʼanasi Xoja davriga qadar Nosiriddin Rabgʻuziyning “Qisassi Rabgʻuziy” asarida ham maʼlum maʼnoda uchratilishi kuzatiladi. Koʻrinadiki, Xoja oʻziga qadar vujudga kelgan boy adabiyot anʼanalarini ijod etishga kirishadi. Ayni holat adib hikoyalari qahramonlari sifatida tanlangan Iskandar, Doro, Noʻshiravon, Sulton Mahmud, Sulton Malikshoh, Bahrom Goʻr kabilarning XVI asrda shaxslikdan allaqachon badiiy timsol darajasida koʻtarilganligi, ular haqidagi xalq ogʻzaki ijodida mavjud boʻlgan turli hikoya va rivoyatlar mumtoz ijodkorlar qalamiga sayqallanib, voqealar tizimiga aylanib qolganligini ham tasdiqlaydi. Shuningdek, Xoja oshkorachilik nasriy yaratmalarida turli ijtimoiy tabaqaga mansub boʻlgan kishilar: shohlar, vazirlar, amaldorlar, ruhoniylar, olimlar, hunarmandlar, dehqonlar, choʻponlar, darveshlar, oʻgʻrilar, bezorilar qiyofasini yaratadiki, bu holat ham anʼana tusini olishga ulguranganligi ayni haqiqatdir. “Miftohul-adl”, “Gulzor” asarlarining koʻplab qoʻlyozma nusxalari bir kitob holatida muqovalangan shaklda bizgacha yetib kelgan. Shu bois, “Miftohul-adl”, “Gulzor”ning tarkibiy qismi sifatida talqin qilinib kelingan. Ulardagi mazmun va uslubning uygʻunligi shunday xulosada kelishga asos boʻlgan.

“Gulzor” kichik muqaddima, kitobining tasnifi va taʼrifi, bobi hamda davlatni boshqarishda insof va adolat bilan ish koʻrish, raiyatga munosabat, axloq-odob masalalariga bagʻishlangan qirgʻaqa yaqin hikoya toʻplamlaridan tashkil topgan. Asar yagona voqealar tizimiga ega emas. Asarda hikoyalardan tashqari bir qancha qitʼa, ruboiy, masnaviy, gʻazal va boshqa janrdagi kichik sheʼriy xotima berilgan.

“Gulzor” asaridan oʻrin olgan nazmiy parchalar Xoja hikoyalari ilgari surilgan gʻoyaviy mazmuni muayyanlashtirish, qissadan hissa chiqarishga xizmat qildirish maqsadida bitilgan.

“Miftohul-adl” oʻn besh bobdan iborat boʻlib, unda olimlar, odil sultonlar, zolim podshohlar va diyonatsiz beklar, hukmdorlarga muteʼ boʻlmoqlik, shohlarning beklar va vazirlar bilan mashvarat qilmoqlari, hukm chiqarmoq bayoni singari mavzulardagi ijodkorlarning mulohazalari hadislarga tayanilgan holda keltiriladi, ana oʻsha fikrlar tasdigʻi uchun turli hikoyalarga oʻrin beriladi. Bular orasida “Iskandar va Magʻrib sulton”, “Iskandar va Doro”, “Sulton Mahmud, vazir va ikki boyqush”, “Sulton Mahmud Gʻaznaviy va Ayozi xos”, “Bahrom Goʻr” uning vaziri “Kostiravshan va choʻpon”, “Mahmud Gʻaznaviy va tolibul ilm”, “Noʻshiravon va Ozarboyjon bigi”, “Moʻmin podshoh va tundagi oʻgʻrilar” singari asar tadqiqotchilar tomonidan shartli nomlangan hikoyalar muhimdir. Toʻplanning

8-15 boblarida da'vo qilmoq, ont ichmoq, o'g'rilik, zino haddi, quzb haddi, ta'zir haddi, g'azot haddi, sayd qilmoqlikning bayoni kabi xilma-xil masalalar haqida adibning mulohazalari keltiriladi.

“Miftohul-adl” va “Gulzor”dagi ko‘plab hikoyalarning bosh qahramonlari hukmdorlardir. Hoja o‘z davrining yirik jamoat arbobi, peshqadam din peshvosi sifatida diniy qadriyatlardan kuch olgan, Qur’oni Karim hamda hadisi sharif g‘oyalari badiiy ifoda etilgan kichik nasriy durdonalari bilan zamon hukmdori, shayboniy shahzodalarga pand-nasihah qilishni nazarda tutadi. Shu bois uning hikoyalarida podshoh, vazir va beklar timsoliga tez-tez murojaat qilinadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Зоҳидов В. “Мифтоҳ ул-адл” ва “Гулзор” ҳақида. Ўзбек адабиёти тарихидан. Т. 1961
2. Иброҳимов А. Ҳожа ҳаёти ва ижоди ҳақида баъзи маълумотлар. “Ўзбек тили ва адабиёти”.Т., 1965.
3. Мирзаахмедова М. Хожа.- Тошкент: Фан, 1975, 35-45-бетлар
4. Мирзаахмедова М. Подшохожа ва унинг “Мифтоҳул – адл” ҳамда “Гулзор” асарлари. Филология фанлари кандидати илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация иши. Тошкент. 1966. Б- 5.
5. Нисорий Ҳасанхожа. Музакири аҳбоб.-Тошкент: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993.
6. Пошшоҳўжа. “Мифтоҳ ул-адл” ва “Гулзор” дан парчалар”. Нашрга тайёрловчи Зоҳидов. В, Ғаниева С. Т. 1962.
7. Фаридуддин Аттор. Мантикут-тайр. (насрий баён) – Тошкент: Ғафур Ғуллом номидаги нашриёт матбаа ижодий уйи. 2006.

